

**Waldemar Cudny, Ewa Kubiak,
Rafał Rouba**

**Dziedzictwo kulturowe łódzkich
Żydów i jego rola w rozwoju
współczesnej Łodzi i regionu
łódzkiego**

Przegląd Nauk Historycznych 10/1, 117-136

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

WALDEMAR CUDNY, EWA KUBIAK, RAFAŁ ROUBA
UNIwersytet Łódzki

Dziedzictwo kulturowe łódzkich Żydów i jego rola w rozwoju współczesnej Łodzi i regionu łódzkiego

Dziedzictwo kulturowe¹ stanowi bardzo istotny element tworzący tożsamość współczesnych polskich miast. W przypadku Łodzi ma ono szczególnie dużą wagę. Łódź powstała bowiem dzięki współpracy wielu narodów, główną zaś rolę w jej tworzeniu odegrali Polacy, Niemcy i Żydzi, choć współtworzyli Łódź przemysłową także przedstawiciele innych nacji – Rosjanie, Czesi, a nawet Anglicy. Wszyscy oni stworzyli jedno z największych miast przemysłowych ówczesnej Europy. Do najważniejszych narodowości budujących Łódź przemysłową, jako kupcy, bankierzy, fabrykanci, należeli łódzcy Żydzi. Właśnie ich roli w rozwoju miasta (dzisiaj centrum regionu) oraz pozostawionemu przez nich materialnemu i niematerialnemu dziedzictwu kulturowemu jest poświęcony niniejszy artykuł. Ze wszystkich okolicznych miast Łódź dysponuje największymi zasobami związanymi z żydowskim dziedzictwem kulturowym.

¹ Określenie „dziedzictwo kulturowe” nie ma jednoznacznej definicji. Terminu używa się nawet nadmiernie. Jak podaje Jan Pruszyński wyjaśniając pojęcie, używa się go „w stosunku do wszystkich przedmiotów i zjawisk wiążących się z przeszłością i z kulturą w szerokim tych słów znaczeniu”. Dalej autor stwierdza: „Jesteśmy skłonni uważać za dziedzictwo [kulturowe] najwidoczniejsze wytwory działalności ludzkiej – monumentalne dzieła budownictwa: świątynie, zamki i pałace projektowane przez wybitnych architektów”, ale także dzieła sztuki i rzemiosła artystycznego prezentowane w muzeach, również zabudowania wiejskie i miejskie oraz znaleziska archeologiczne. Niestety imprezy poświęcone „dziedzictwu kultury” ograniczają się najczęściej do prezentacji zabytków architektury i zwykle organizowane są przez instytucje zajmujące się ochroną zabytków. Podobny pogląd prezentowany jest w konwencji UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 16 listopada 1972 r. Por. J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. I, Poznań 2001, s. 43.

Na dziedzictwo to składa się wiele elementów materialnych i niematerialnych. Z tych pierwszych należy wymienić przede wszystkim zabytki takie, jak pałace fabrykantów, kamienice czy fabryki. Niezwykle istotną jego częścią są też synagogi i nekropolie. Do dziś zachowała się jedna synagoga łódzka i jeden cmentarz żydowski. Zlokalizowany w dzielnicy Bałuty, przy ul. Brackiej, jest największym cmentarzem żydowskim w Europie. Zachowało się też wiele obiektów materialnych w zasobach łódzkich muzeów. Są to zbiory malarstwa, grafiki, rzeźby, liczne dokumenty, zbiory numizmatyczne itp. Bez wątplenia za element dziedzictwa materialnego łódzkich Żydów należy uznać miejsca pamięci związane z holocaustem. Pomimo że nie wszystkie powstały w okresie przedwojennym, to jednak niewątpliwie stanowią materialne świadectwo wymordowanego narodu żydowskiego. Z kolei dziedzictwo niematerialne, to wszelkiego rodzaju zwyczaje, kultura, język, obrzędy religijne związane z łódzkimi Żydami. Są one częścią składową wielu imprez kulturalnych odbywających się w Łodzi, poświęconych w całości lub w części kulturze żydowskiej (np. Festiwal Kultury Jidysz czy Festiwal Dialogu Czterech Kultur).

Historia łódzkich Żydów

Lokacji miasta na obszarze dzisiejszej Łodzi dokonał król Władysław Jagiełło w 1423 r. Jednak mieszkańcy Łodzi, mimo uzyskanych praw miejskich, skupiali się prawie wyłącznie na działalności rolniczej². Dopiero w wieku XIX Łódź wkroczyła w nowy etap

² Najwcześniejsze wzmianki o łódzkich Żydach pochodzą z 1775 r., niedużą ich grupa, zamieszkująca wówczas tereny Łodzi rolniczej, należała do strykowskiej gminy wyznaniowej, później do gminy lutomierskiej. Żydowska Gmina Wyznaniowa w Łodzi powstała prawdopodobnie w 1806 r. W 1809 r. wybudowano pierwszą drewnianą synagogę w okolicach Starego Rynku (dziś ul. Wolborska). Łódź zamieszkiwały wówczas 24 rodziny żydowskie. Łódzcy Żydzi napotykali w wieku XIX wiele trudności ze strony władz carskich, nie mogli swobodnie osiedlać się na terenach nowo zakładanych osad przemysłowych, takich jak np. Nowe Miasto czy osada Łódka. Musieli zamieszkiwać specjalnie dla nich wytyczony obszar rewiru obejmującego tereny na Starym Mieście. Pomimo to w XIX w. Łódź stała się obszarem masowej imigracji Żydów z innych terenów Królestwa Polskiego, a także z obszarów Rosji. Por. A. Kulażińska, M. Szukalak, *200 lat Żydów w Łodzi*, Łódź 2006, s. 7–14. Imigracja ta miała głównie przyczyny ekonomiczne, Łódź była bowiem szybko rozwijającym się centrum przemysłu i handlu. Jednak ważne, szczególnie dla Żydów z Rosji, były też przyczyny polityczne. Podlegali oni bowiem w Rosji poważnym represjom, których na obszarze Królestwa

rozwoju – etap miasta opartego na przemyśle włókienniczym. Po kongresie wiedeńskim w 1815 r. na ziemiach polskich zależnych od Rosji utworzone zostało *quasi* państwo nazwane Królestwem Polskim, w którym wdrażano opracowany przez jego polskie władze program industrializacji kraju. Głównym założeniem programu było tworzenie osad przemysłowych opartych na przemyśle włókienniczym, który był wówczas gałęzią nowoczesną i wysoce dochodową³. Teren dzisiejszej Łodzi został wybrany jako miejsce lokacji jednego z nowych miast przemysłowych. W latach 1821–1823 oraz 1824–1828 utworzono na terenie Śródmieścia dzisiejszej Łodzi dwie osady przemysłowe – Nowe Miasto na północy i osadę Łódka na południu⁴.

W kolejnych latach Łódź rozwijała się dynamicznie pod względem gospodarczym, przestrzennym i ludnościowym. Początkowo była ośrodkiem produkcji sukna i lnu, jednak szybko dominować zaczęła tutaj produkcja tkanin bawełnianych. Wyroby te były przeznaczone na rynek wielkiego Imperium Rosyjskiego. Dodatkowym impulsem rozwojowym dla Łodzi było zniesienie cła na towary eksportowane z Królestwa Polskiego do Cesarstwa Rosyjskiego, co nastąpiło w styczniu 1851 r.⁵

W 1865 r. Łódź otrzymała towarowe połączenie kolejowe, a w rok później otwarto pierwsze połączenie osobowe. Miasto uzyskało dzięki temu bezpośredni dostęp do nowoczesnej, bezpośredniej i szybkiej komunikacji kolejowej, co zintensyfikowało jego rozwój⁶. Równie ważnym czynnikiem wzrostu gospodarczego Łodzi było dokonane w 1864 r. przez władze carskie uwłaszczenie chłopów na ziemiach polskich. Umożliwiło to tej grupie ludności migrację na teren miast i poszukiwanie pracy w przemyśle. W efekcie tych procesów Łódź stała się jednym z największych ośrodków przemysłowych na ziemiach polskich⁷.

Polskiego nie było. Z tych powodów osoby pochodzenia żydowskiego stały się w wieku XIX integralną częścią ludności Łodzi, współtworząc jej sukces gospodarczy.

³ M. Koter, *Geneza układu przemysłowego Łodzi przemysłowej*, Warszawa 1970, s. 46–48.

⁴ *Ibidem*, s. 106.

⁵ A. Kulazińska, M. Szukalak, *op. cit.*, s. 13.

⁶ M. Jerczyński, *Historia łódzkiego węzła kolejowego*, [w:] *Szlakiem Łódzkiej Kolei*, Łódź 2003, s. 16.

⁷ B. Baranowski, J. Fijałek (red.), *Łódź. Dzieje miasta*, t. I (Do 1918 r.), Warszawa–Łódź 1980, s. 178.

O żywiołowości rozwoju miasta świadczą m.in. dane dotyczące liczby ludności, która w roku 1918 wzrosła w stosunku do 1820 r. o ponad 341 000 osób. Tak gigantyczny wzrost ludnościowy, który był ewenementem w skali europejskiej, wynikał z dużej imigracji na teren miasta. Już od początków Łodzi przemysłowej przybywali na jej teren liczni osadnicy z Królestwa Polskiego oraz spoza jego granic. Z uwagi na brak robotników przygotowanych do pracy w fabrykach włókienniczych ściągano do miasta osadników z Prus. W początkach wieku XIX to właśnie ludność pochodzenia niemieckiego dominowała w Łodzi. Z czasem do miasta przybywali coraz częściej osadnicy żydowscy, którzy pracowali przede wszystkim w handlu. W kolejnych latach Niemcy i Żydzi zajmowali się już głównie tworzeniem warsztatów rzemieślniczych, manufaktur, a później fabryk. Polacy wśród ludności Łodzi zaczęli dominować dopiero w drugiej połowie XIX w., zwłaszcza po uwłaszczeniu chłopów w Imperium Rosyjskim. Ekonomicznie wciąż jednak prym w mieście wiodli Niemcy i Żydzi, to oni byli bowiem właścicielami fabrykanckich fortun. Stosunkowo niewielką grupę ludności miasta stanowili Rosjanie, przede wszystkim przedstawiciele władz carskiej Rosji.

Ludność Łodzi wykształciła się jako specyficzny i niespotykany w innych polskich miastach konglomerat narodowościowy, językowy i kulturowy. To tutaj blisko siebie, czasami w tej samej kamienicy, żyli Polacy, Niemcy, Żydzi i Rosjanie. Jednoczyła ich chęć zarobku, zrobienia wspólnego interesu, wizja rozwoju gospodarczego miasta i dążenie do osiągania coraz wyższego statusu społecznego. Z przenikania się języków powstała nawet specyficzna łódzka gwara. Samych mieszkańców Łodzi określano zaś, abstrahując od ich przynależności narodowościowej, mianem *Lodzer-menschów*.

Zasadnicza zmiana w strukturze etnicznej i kulturowej Łodzi zaszła w wyniku II wojny światowej. Niemcy zajęli Łódź 8 września 1939 r., miasto z przyległymi terenami tzw. Kraju Warty włączono do Rzeszy⁸. Bezpośrednio po zajęciu miasta Niemcy przystąpili do wyniszczenia najpierw ekonomicznego, a potem biologicznego ludności Łodzi, w szczególności dotyczyło to łódzkich Żydów. Pierwsze działania okupanta w Łodzi i innych polskich miastach miały na celu degradację materialną ludności żydowskiej. Szerzyły się rabunki, przejmowano zakłady przemysłowe i inne dobra materialne.

⁸ J. Baranowski, *Łódzkie getto 1940–1944*, Łódź 1999, s. 35.

Kolejnym etapem była eksterminacja biologiczna. Władze niemieckie zdecydowały o koncentracji Żydów w odosobnionych miejscach (gettach) i o ich późniejszym wymordowaniu w masowych egzekucjach bądź w obozach koncentracyjnych. W 1940 r. rozpoczęto tworzenie getta łódzkiego, które zlokalizowano w najbardziej zaniedbanej części Łodzi, na obszarze Bałut i Starego Miasta. Jego obszar obejmował⁹ początkowo 4,13 km², później zmniejszono go do 3,82 km². Pierwotnie skoncentrowano w nim całą ówczesną ludność żydowską Łodzi, tj. 153 849 osób oraz 6471 Żydów deportowanych z innych terenów okupowanej Polski. W 1941 r. do getta przywieziono też około 20 000 Żydów z zachodniej Europy, m.in. z Austrii, Czech, Luksemburga i Niemiec, i około 20 000 osób z okolicznych miast¹⁰. Deportowano tutaj ponad 5000 Cyganów i ludności Sinti z pogranicza austriacko-węgierskiego¹¹.

Łódzkie getto (Litzmannstadtghetto) miało być wielkim i dobrze funkcjonującym obozem pracy¹². Realizowano w nim zamówienia niemieckiego wojska, policji i firm prywatnych dotyczące produkcji obuwia, odzieży i innych artykułów. Jednocześnie z uwagi na obowiązkową wycieńczającą pracę, głód, brak lekarstw, ubrań i opaku na zimę było ono wielkim obozem śmierci. W trakcie prawie 5 lat działalności getta zmarło w nim z głodu ponad 45 000 osób, czyli 24% zamieszkującej je ludności. Kolejną metodą było wywożenie ludności żydowskiej i jej mordowanie w obozach zagłady. Ludobójstwo na szeroką skalę rozpoczęło się w 1942 r., gdy Niemcy podjęli decyzję o „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej”. Pierwsza wywózka do obozu w Chełmnie nad Nerem¹³ nastąpiła w styczniu

⁹ *Ibidem*, s. 31.

¹⁰ A. Kulazińska, M. Szukalak, *op. cit.*, s. 27.

¹¹ W łódzkim getcie zorganizowano także obóz koncentracyjny dla polskich dzieci, których rodzice zostali aresztowani przez Niemców, np. za współpracę z ruchem oporu. Liczebność obozu szacowana jest na ok. 1300 dzieci w wieku od 8 do 16 lat, większość z nich zginęła. Por. J. Baranowski, *op. cit.*, s. 37–38.

¹² Szefem administracji żydowskiej łódzkiego getta był Chaim Mordechaj Rumkowski. Była to postać wysoce kontrowersyjna, oskarżany był przez wielu o kolaborację z Niemcami i współudział w eksterminacji Żydów. Z drugiej strony jego działalność jest często uznawana za próbę uratowania jak największej liczby Żydów poprzez uleganie okupantowi i wypełnianie jego poleceń. Por. J. Baranowski, *op. cit.*, s. 43–44.

¹³ Obóz w Chełmnie nad Nerem utworzony został w grudniu 1941 r. Leżał w odległości 70 km na zachód od Łodzi. Celem jego działania była likwidacja Żydów z tzw. Kraju Warty, tzn. obszaru okupowanych ziem polskich włączonych do III Rzeszy, na terenie którego leżała Łódź. Por. S. Krakowski, *Zarys dziejów*

1942 r. We wrześniu 1942 r. Niemcy przeprowadzili w getcie tzw. Wielką Szperę, akcję polegającą na wywożeniu do obozów zagłady osób nienadających się do pracy, m.in. chorych, ludzi w podeszłym wieku, dzieci. Łącznie z łódzkiego getta deportowano wówczas 72 745 osób. Kolejne masowe deportacje do Chełmna, mające już na celu wymordowanie ludności żydowskiej powiązane z likwidacją getta rozpoczęły się w czerwcu 1944 r. i trwały do początku sierpnia. Transporty odchodziły ze stacji Kolejowej Radogoszcz (niem. Radegast), która obsługiwała getto od chwili jego powstania do likwidacji¹⁴.

Piekło niemieckiej okupacji przeżyło w różnych miejscach około 10 000 łódzkich Żydów, w tym w samej Łodzi zaledwie 840 osób. Ci ostatni byli członkami specjalnej grupy, którą Niemcy utworzyli do prac porządkowych na terenie likwidowanego getta. Mieli oni być straceni po wykonaniu swych zadań, jednak większość z tych osób ukryła się w różnych miejscach getta i dzięki temu przetrwała do wyzwolenia Łodzi w styczniu 1945 r.¹⁵

Po II wojnie światowej Łódź została tymczasową stolicą Polski. W związku z tym była celem napływu znacznych grup ludności, w tym także repatriantów z dawnych kresów wschodnich II RP. W mieście działała wówczas Centralna Żydowska Komisja Historyczna, w której odbywała się rejestracja ocalałych z holocaustu. Tuż po wojnie przybyło do Łodzi około 30 000 Żydów z różnych rejonów kraju. Część z nich stanowili łódzcy Żydzi, którym udało się uniknąć zagłady, częściowo byli to Żydzi pochodzący z innych terenów Polski¹⁶.

W okresie PRL doszło kilkakrotnie do niechlubnych wydarzeń o charakterze antysemitycznym. Były one inspirowane przez ówczesny rząd komunistyczny, a zdarzały się w latach 1946, 1956–1957 i 1968. W ich wyniku oraz na skutek utworzenia państwa Izrael większość Żydów zamieszkujących po wojnie Polskę, w tym także Łódź, opuściła kraj. Na skutek zmian w składzie etnicznym Łódź stała się po wojnie miastem jednonarodowym, zamieszkałym pra-

obozy w Chełmnie nad Nerem, [w:] *Mówią świadkowie Chełmna*, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Warszawie, Konin-Łódź 2004, s. 8.

¹⁴ J. Baranowski, *op. cit.*, s. 71–100.

¹⁵ A. Kulazińska, M. Szukalak, *op. cit.*, s. 29.

¹⁶ J. Wróbel, *W cieniu Holocaustu. Odrodzenie społeczności żydowskiej w łódzkiem po II wojnie światowej*, „Biuletyn Instytutu Pamięi Narodowej” [Warszawa,] 2005, nr 11, s. 26–36.

wie wyłącznie przez ludność polską¹⁷. Obecnie na terenie miasta działa niewielka, licząca ok. 300 osób, Gmina Wyznaniowa Żydowska. Jej przewodniczącym jest rabin Symcha Keller, a na jej terenie zlokalizowane są biura, synagoga i Dom Dziennego Pobytu dla Seniorów. Działa też wiele innych instytucji, jak np. Łódzki Oddział Stowarzyszenia Żydów Kombatantów i Poszkodowanych w II wojnie światowej oraz Centrum Kultury i Historii Żydów z obszerną biblioteką. Przy gminie działa także Fundacja Monumentum Judaicum Lodzense i Fundacja Ochrony Dziedzictwa Kultury Żydów¹⁸.

Materialne dziedzictwo kulturowe

W Łodzi zachowało się wiele obiektów dziedzictwa materialnego stworzonego przez Żydów zamieszkujących Łódź przed II wojną światową. W pierwszej połowie XIX w. Żydzi napływający na ten obszar musieli osiedlać się w wytyczonym na terenie Starego Miasta rewirze żydowskim. Od połowy wieku XIX bogatsi i bardziej przedsiębiorczy Żydzi uzyskiwali zezwolenia na osiedlanie się i prowadzenie działalności handlowej, a później także przemysłowej, poza tym rewirem. Ostatecznie w 1862 r. przymus osiedlania się w rewirze żydowskim został zniesiony¹⁹. Dzięki temu na terenie Śródmieścia Łodzi powstały liczne obiekty będące pierwotnie własnością łódzkich Żydów. Przetrwały one w znacznej części do czasów współczesnych. Należą do nich m.in. fabryki, pałace oraz kamienice (tab. 1).

Część z tych obiektów znajduje się na specjalnie wytyczonym w Łodzi szlaku turystycznym nazwanym „Śladami łódzkich Żydów”. Obiekty owe są interesujące m.in. z uwagi na swoje walory architektoniczne, gdyż wybudowano je w niezwykle ciekawych stylach, nawet w rzadko w Polsce spotykanym stylu secesyjnym.

W Łodzi Żydzi budowali także swoje synagogi. Obecnie w Łodzi istnieją dwie synagogi, jedna przy ul. Rewolucji 1905 r. pod numerem 2, jest to jedyna zachowana synagoga pochodząca sprzed II wojny światowej. Kolejna zlokalizowana jest w siedzibie Łódzkiej Gminy Żydowskiej przy ul. Pomorskiej 18 i została powołana do życia po 1989 r. Pozostałe nie przetrwały do czasów współczesnych.

¹⁷ A. Kulazińska, M. Szukalak, *op. cit.*, s. 29–31.

¹⁸ *Almanach Żydowski 5767 (2006–2007)*, Warszawa 2006, s. 112–114

¹⁹ B. Baranowski, J. Fijałek (red.), *op. cit.*, s. 213.

W listopadzie 1939 r. spalono i wysadzono w powietrze cztery największe łódzkie świątynie żydowskie: Altshtot, Wielka, Wilker Shul, Ohel Jakov²⁰.

Poza synagogami w Łodzi istniało także około 260 żydowskich domów modlitw. Odgrywały one dużą rolę w życiu religijnym Żydów. Modliły się w nich grupy sąsiedzkie z kilku domów na danej ulicy. Często stanowiły one centrum, wokół którego koncentrowało się życie łódzkich grup chasydów. W poszczególnych chasydzkich domach modlitw skupiali się zwolennicy różnych cadyków. Poza modlitwą prowadzono w nich często także naukę rabiniczną. Wiele z tych domów przetrwało do naszych czasów, nie wyróżniały się bowiem tak jak synagogi z przestrzeni miejskiej, często były po prostu wydzielonymi i zaadaptowanymi na potrzeby religijne częściami obiektów mieszkalnych, a nawet produkcyjnych. Dlatego też w większości nie zostały zniszczone przez Niemców w okresie okupacji²¹.

Kolejnym elementem dziedzictwa materialnego łódzkich Żydów są cmentarze (kirkuty). Żydzi założyli swój pierwszy cmentarz na terenie Łodzi (tzw. stary cmentarz) w 1811 r. Przez wiele lat starano się o uzyskanie od władz carskich pozwolenia na jego budowę. Ostatecznie zezwolono na jego lokalizację przy ul. Wesołej. Do momentu utworzenia tego cmentarza łódzcy Żydzi musieli chować swoich zmarłych w pobliskich miejscowościach Lutomiersk i Stryków. Cmentarz ten był jednak niewielki i nie zaspokajał potrzeb gwałtownie rozrastającej się łódzkiej gminy żydowskiej. W 1892 r. na jego terenie pochowano już około 13 000 osób i z uwagi na brak miejsc do pochówku zdecydowano o zamknięciu cmentarza. Wcześniej rozpoczęto starania o otwarcie nowego cmentarza z zupełnie inną lokalizacją²². W trakcie II wojny światowej cmentarz przy ul. Wesołej został zupełnie zdewastowany. Niemcy zniszczyli nagrobki, wykorzystując macewy m.in. jako materiał do budowy dróg. Po wojnie, w latach pięćdziesiątych przez teren tego cmentarza przeprowadzono ul. Zachodnią, przy której powstało osiedle bloków mieszkalnych. W ten sposób pierwszy łódzki cmentarz żydowski przestał istnieć. Przy okazji remontu ul. Zachodniej w 2007 r. odkryto szczątki osób pochowanych na dawnym cmentarzu żydow-

²⁰ J. Baranowski, *op. cit.*, s. 27.

²¹ J. Walicki, *Synagogi i domy modlitw w Łodzi*, Łódź 2000, s. 79–95.

²² I. Kersz, *Szkice z dziejów Gminy Żydowskiej oraz cmentarza w Łodzi*, Łódź 1999, s. 30–39.

skim. Przy współpracy z gminą żydowską pozostałości cmentarza zostały zabezpieczone i inwestycja była kontynuowana. W 2004 r. wzniesiono, zlokalizowany przy ul. Rybnej, kamienny obelisk upamiętniający pochowanych tam Żydów.

Tabela 1

Najważniejsze pałace, fabryki i kamienice stanowiące dziedzictwo materialne
łódzkich Żydów

Obiekt	Lokalizacja	Funkcja		Styl architektoniczny/uwagi
		XIX w	Współczesna	
Kompleks fabryczno-rezydencjonalna Izraela Kalmanowicza Poznańskiego	po między ul. Ogrodową, Drewnowską i Zachodnią	fabryczno-rezydencjonalna	centrum handlowo-usługowe centrum kultury	obiekty fabryczne stylizowane na gotyckie budowle obronne, z nieotynkowanej czerwonej cegły. Pałac w stylu eklektycznym z dominacją neobaroku; obecnie znajduje się tutaj największe w Łodzi centrum handlowo-rozrywkowe z funkcją kulturową (teatr, kino, 3 muzea)
Tkalcia Markusa Silbersteina	ul. Piotrkowska 242/250	fabryczna	centrum handlowo-usługowe	fabryka stylizowana na gotycką budowlę obronną, z nieotynkowanej czerwonej cegły
Fabryka Franciszka Ramischa	ul. Piotrkowska 138/140	fabryczna	planowana rewitalizacja	fabryka stylizowana na gotycką budowlę obronną, z nieotynkowanej czerwonej cegły
Dawny Szpital Leony i Izraela Poznańskich	ul. Sterlinga 1/3	szpitalna	szpitalna	neorenesans
Pałac Karola Poznańskiego	u zbiegu ulic Gdańskiej i 1 Maja	mieszkalna	szkolnictwo wyższe – Akademia Muzyczna	dominuje neorenesans
Pałac Maurycego Poznańskiego	ul. Więckowskiego 36	mieszkalna	muzealna – Muzeum Sztuki	neorenesans
Pałac Jakuba Hertza	al. Kościuszki 4	mieszkalna	szkolnictwo wyższe – Uniwersytet Medyczny	neorenesans, modernizm – po przebudowie w XX w.
Pałac Oszera (Oskara) Kona	ul. Targowa 61	mieszkalna	szkolnictwo wyższe – PWSFT i T w Łodzi	klasycyzm
Willa Jakuba Kestenberga	u zbiegu ulic Jaracza i Sterlinga	mieszkalno-administracyjna	siedziba szkoły wyższej	secesja
Willa Leona Rappaporta	ul. Rewolucji 1905 r. 44	mieszkalno-administracyjna	mieszkalna	secesja

Kamienica Dawida Szmulowicza	ul. Piotrkowska 37	mieszkalno-handlowa	mieszkalno-handlowa	secesja
Kamienica Oszera Kohna	ul. Piotrkowska 43	mieszkalno-handlowa	mieszkalno-handlowa	secesja
Kamienica Hermana Konstadta	ul. Piotrkowska 53	mieszkalno-handlowa	mieszkalno-handlowa	neorenesans
Dom Handlowy Hugo Smechela i Juliana Rosnera	ul. Piotrkowska 100a	handlowa	gastronomiczna	secesja
Kamienica Szai Goldbluma	ul. Piotrkowska 99	mieszkalno-handlowa	mieszkalno-handlowa	eklektyzm
Magazyn Konfekcyjny Emila Smechela	ul. Piotrkowska 98	handlowa	handlowa	secesja
Kamienica Rachmila Lipszyca	ul. Narutowicza 44	mieszkalno-handlowa	mieszkalno-handlowa	secesja
Kamienica – siedziba łódzkiej gminy żydowskiej	ul. Pomorska 18	siedziba gminy żydowskiej w Łodzi	siedziba gminy żydowskiej w Łodzi	neorenesans. Obiekt stał się własnością i siedzibą łódzkiej gminy żydowskiej po raz pierwszy w latach trzydziestych XX w. Gmina Żydowska odzyskała swój obiekt w 1997 r. Obecnie znajduje się tutaj m.in. siedziba gminy, synagoga i dom dla pielgrzymów
Kamienica – dawna siedziba żydowskiej szkoły rzemieślniczej Talmud Tora	ul. Pomorska 46/48	siedziba żydowskiej szkoły rzemieślniczej Talmud Tora. Później Gimnazjum Męskie Żydowskiego Towarzystwa Krzewienia Oświaty	siedziba szkoły	budynek nieotynkowany, z czerwonej cegły, nawiązujący do łódzkich zabudowań fabrycznych
Kamienica Mieczysława Pinkusa	al. Kosciuszki 1	mieszkalna	mieszkalno-handlowa	eklektyzm
Kamienica, w której urodził się Artur Rubinstein	ul. Piotrkowska 78	mieszkalna	mieszkalno-handlowa	neorenesans. Obiekt ściśle związany z dziedzictwem łódzkich Żydów, gdyż w nim spędził swe najmłodsze lata wielki polski pianista pochodzenia żydowskiego Artur Rubinstein

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów Regionalnej Organizacji Turystycznej Województwa Łódzkiego (ROTWL) i Biura Promocji, Turystyki i Współpracy z Zagranicą Urzędu Miasta Łodzi.

Decyzję o lokalizacji nowego cmentarza przy ul. Brackiej we wsi Nowe Bałuty władze carskie podjęły w 1892 r. Wówczas też rozpoczęto pierwsze pochówki na tzw. Starym Polu oraz na tzw. Polu Cholerycznym, na którym chowano zmarłych na cholerę panującą wówczas w okolicach miasta²³. Cmentarz żydowski przy ul. Brackiej (tzw. nowy cmentarz) jest miejscem ostatniego spoczynku nie tylko zwykłych członków gminy żydowskiej Łodzi ale także znanych żydowskich fabrykantów, lekarzy, działaczy społecznych oraz wielu rabinów i cadyków²⁴. Obecnie cmentarz ten jest największym cmentarzem żydowskim w Europie. Jego teren obejmuje tzw. część gospodarczą – niegrzebalną, na której znajduje się m.in. Dom Pogrzebowy i administracja cmentarza. Druga część, o powierzchni 40,5 ha, to część grzebalna cmentarza, na jej terenie znajduje się około 220 000 grobów. Sztuka sepulkralna reprezentowana na cmentarzu przy ul. Brackiej jest niezwykle cenna. Możemy tu znaleźć różne formy nagrobków żydowskich, np. ohele, sarkofagi, monumentalne grobowce i macewy występujące najczęściej w Europie Środkowej i Wschodniej. Przy głównej alei wzniesiono w stylu secesyjnym mauzoleum, w którym pochowano jednego z największych łódzkich fabrykantów Izraela Kalmanowicza Poznańskiego. Nagrobki pokrywają liczne płaskorzeźby, nie przedstawiające postaci ludzkich, ale często wyobrażające inne symbole, takie jak np. złamane drzewo, księgi, ręce złożone do modlitwy, kwiaty czy ptaki.

Ważnym obszarem na cmentarzu jest tzw. Pole Gettowe, gdzie pochowano około 43 000 ofiar głodu i chorób z łódzkiego getta. Na cmentarzu pochowano także eksterminowanych w łódzkim getcie Romów oraz wielu zamordowanych w nim Polaków. Pogrzebano tutaj także dzieci, które przetrzymywano w zorganizowanym przez Niemców na terenie getta, jedynym na ziemiach okupowanych, obozie dla dzieci²⁵.

²³ *Ibidem*, s. 43.

²⁴ Na terenie cmentarza przy ul. Brackiej znajdują się m.in. groby rabinów: Eliasza Chaima Majzela, Gabriela Segala, Mojżesza Grawe, Mojżesza Perelmutera, Mojżesza Halperna, Lajba Trajstmana, Nusena Lipszyca, Grobowiec (Ohel) rabinów z Pabianic, zlokalizowany jest też Grobowiec (Ohel) dynastii cadyków z Sochaczewa. Poza tym pochowano tam także rodziców Artura Rubinsteina i Juliana Tuwima. Por. A. Gałęcki, *Trasa kulturowo-turystyczna po nowym cmentarzu żydowskim w Łodzi*, „Wędrownik Kwartalnik Krajoznawczy RPK PTTK w Łodzi” 2004, t. XLVIII, nr 379, s. 17–28.

²⁵ *Ibidem*.

Współcześnie istnieją 42 obiekty związane z funkcjonowaniem łódzkiego getta. Ważnym miejscem jest też dawna stacja kolejowa Radegast (Radogoszcz) obsługująca w okresie okupacji Litzmannstadtghetto.

Zmiany polityczne i gospodarcze dały również asumpt do budowy miejsc pamięci poświęconych łódzkim Żydom. Zostały one, w większości, stworzone po 1989 r., nie są więc obiektami zachowanymi sprzed II wojny światowej. Jednak zlokalizowane są w miejscach ściśle powiązanych z łódzką społecznością żydowską, tam gdzie niegdyś istniały ważne dla niej obiekty bądź odbywały się istotne wydarzenia.

Jednym z pierwszych tego typu punktów jest Pomnik Dekalogu poświęcony Żydom z łódzkiego getta. Powstał on w 1995 r. na obszarze Parku Staromiejskiego w sąsiedztwie miejsca, gdzie przed wojną stała synagoga gminna Altshtot. Monument przedstawia Mojżesza trzymającego tablice z dziesięcioma przykazaniami. Kolejny pomnik zagłady – Stacja Radegast upamiętnia holocaust Żydów w łódzkim getcie²⁶. Został zaprojektowany przez znanego architekta Czesława Bieleckiego. Prace nad nim rozpoczęto w 2003 r., a zakończono dwa lata później. Pomnik składa się z następujących elementów: oryginalnego drewnianego budynku dworca, dużych betonowych macew ustawionych za nim. Na macewach wyryto nazwy obozów zagłady, do których Żydzi z getta byli deportowani. Następnym elementem architektonicznym jest Tunel Deportowanych i Hall Miast. Tunel symbolizuje drogę Żydów z transportów do miejsc zagłady, na jego ścianach umieszczono ekspozycję pochodzącą z obozu w Chełmnie nad Nerem. Hall Miast jest z kolei przestrzenią do modlitwy i zadumy, na jego ścianach wyryto nazwy miast, z których deportowano Żydów do getta łódzkiego. Wieńczy go ogromna, złamana kolumna pamięci symbolizująca komin krematorium i nagłą śmierć, wzorowana na złamanych kolumnach będących częstym motywem żydowskich nagrobków. Z pięciu milionów złotych wydanych na ten obiekt, połowa pochodziła z budżetu miasta. Pomnik stał się ważnym elementem przestrzeni

²⁶ Należy podkreślić, że mimo iż w okresie przed 1989 r. kwestia łódzkiego getta była tematem tabu, to na terenie Nowego Cmentarza Żydowskiego przy ul. Brackiej wybudowano w tym czasie pomnik poświęcony jego ofiarom. Pomnik powstał w 1956 r. i składa się z obelisku z jasnego kamienia, menory oraz złamanego drzewa. W przeszłości kilkakrotnie przy tym pomniku odbywały się także niewielkie uroczystości poświęcone ofiarom getta. Por. J. Podolska, J. Walicki, *Przewodnik po Cmentarzu Żydowskim w Łodzi*, Łódź 2001, s. 23.

miejskiej w Łodzi, o czym świadczy m.in. duża liczba odwiedzających – ponad 36 000 osób rocznie²⁷.

Niezwykle ważnym i ciekawym miejscem związanym z pamięcią wymordowanych w łódzkim getcie Żydów jest Park Ocalałych. W trakcie uroczystych obchodów sześćdziesiątej rocznicy likwidacji łódzkiego getta, w 2004 r., założono tzw. Park Ocalałych. Był to spontaniczny pomysł Haliny Elczewskiej, która przeżyła łódzkie getto i przyjechała na uroczyste łódzkie obchody. Miał on polegać na zasadzeniu w mieście kilkuset drzew symbolizujących ludzi, którzy przeżyli piekło Litzmannstadtghetto. Władze miejskie podjęły tę inicjatywę i przeznaczyły pod zasadzenie drzew obszar w okolicach ul. Wojska Polskiego, niedaleko cmentarza żydowskiego przy ul. Brackiej i terenów getta. Uczestnicy obchodów posadzili 318 drzew na wyznaczonym terenie. Każde drzewo otrzymało numer i zostało wprowadzone do specjalnego rejestru wraz z nazwiskiem osoby, która je zasadziła. W następnych latach na miejscu tym został stworzony, według projektu Grażyny Ojrzyńskiej, park miejski, któremu nadano nazwę Park Ocalałych. Poza drzewostanem ma on kilka charakterystycznych, wybudowanych później, elementów architektonicznych: Kopiec Pamięci i Pomnik Polaków Ratujących Żydów wybudowany według projektu Czesława Bieleckiego. Oba elementy połączone są aleją wyłożoną kamiennymi płytami z wrytymi nazwiskami osób, które przeżyły łódzkie getto²⁸.

Kolejnym elementem dziedzictwa materialnego łódzkich Żydów są judaica zachowane w zbiorach muzealnych i zasobach łódzkich archiwów. Zbiory związane z Żydami zamieszkującymi przed II wojną światową Łódź znajdują się m.in. w Muzeum Sztuki, Muzeum Miasta Łodzi, Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym, Muzeum Tradycji Niepodległościowych, a także w Archiwum Państwowym w Łodzi oraz w zasobach archiwalnych Urzędu Miasta Łodzi.

Zbiory Muzeum Sztuki w Łodzi obejmują m.in. malarstwo, grafikę, rzeźbę artystów, którzy zachowali żydowską tożsamość. Są to dzieła twórców mieszkających w Łodzi, ale także pochodzących z innych miejscowości, artystów, którzy zginęli w holocauście,

²⁷ W. Cudny, *The Radegast Station Holocaust Monument – its history, contemporary function and perception in the eyes of tourists and Lodz inhabitants*, „Bulletin of Geography, Socio-Economic Series” [Toruń] 2008, No 9, s. 97–106.

²⁸ Opracowano na podstawie rozmowy z Grażyną Ojrzyńską, projektantem koncepcji zagospodarowania parku oraz materiałów Urzędu Miasta Łodzi.

przeżyli go lub też nie przeszli w ogóle jego piekła, ale mają żydowskie korzenie. Część z tych dzieł trafiła do muzeum po 1945 r. z siedzib zamożnych łódzkich fabrykantów, część zakupiono, bądź pozyskano w inny sposób²⁹.

Z kolei w Muzeum Miasta Łodzi obejrzyć można liczne zbiory związane z rodziną Poznańskich, m.in. gabinet fabrykanta, pokoje jego małżonki. W muzeum znajdują się także zbiory poświęcone urodzonemu w Łodzi światowej sławy pianiście, kompozytorowi i dyrygentowi Aleksandrowi Tansmanowi. Wiele pamiątek dotyczy Artura Rubinsteina, światowej sławy wirtuoza, który pochodził z Łodzi. Kolejnym twórcą, który był z Łodzią związany, jest Julian Tuwim. Poeta przez pewien okres przebywał i tworzył w Łodzi, w muzeum znajdują się pamiątki związane z jego pobytami w mieście. Muzeum ma też zbiory poświęcone wybitnemu pisarzowi żydowskiego pochodzenia Jerzemu Kosińskiemu (nazwisko rodzinne Lewinkopf). Kosiński urodził się w Łodzi i w tym mieście studiował oraz rozpoczął swoją karierę na Uniwersytecie Łódzkim. W muzeum prezentowane są także obrazy malarzy żydowskich tworzących na początku XX w., takich jak Maurycy Trębacz, bracia Natan i Altman Hirszenbergowie, Leopold Pilichowski. Osobną kolekcję stanowią modlitewniki i inne obiekty związane z kultem religijnym. Muzeum zgromadziło też bogate zbiory monet, czeków bankowych, dokumentów fabrycznych³⁰.

Kolejne muzeum łódzkie dysponujące zbiorami związanymi z kulturą i historią narodu żydowskiego to Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne. W dziale numizmatycznym przechowywane są judaica pochodzące z okresu starożytności, są to monety bite na terenie antycznej Judei. W zbiorach są też monety średniowieczne książąt polskich z napisami w języku hebrajskim. Duża kolekcja pieniędzy, tj. monet i banknotów, pochodzi z czasów II wojny światowej. Są to głównie marki i fenigi wydawane jako pieniądz obiegowy w łódzkim getcie, poza tym także pieniądze gettowe z innych obszarów Polski oraz pieniądze izraelskie z okresu powojennego³¹.

²⁹ J. Ładnowska, *Dzieła artystów żydowskich w zbiorach Muzeum Sztuki w Łodzi*, [w:] *Judaica łódzkie w zbiorach muzealnych i zasobach archiwalnych*, red. M. Budziarek, Łódź 1994, s. 56–73.

³⁰ M. Jaskulski, *Judaica w zbiorach Muzeum Historii Miasta Łodzi*, [w:] *Judaica łódzkie...*, s. 74–89.

³¹ L. Piniński, *Judaica w kolekcji działu numizmatycznego Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, [w:] *Judaica łódzkie...*, s. 90–94.

W zbiorach Muzeum Tradycji Niepodległościowych zachowało się wiele dokumentów wydanych przez niemieckich okupantów dotyczących m.in. łódzkich Żydów. Są to spisy ludnościowe, zarządzenia władz, listy więźniów. Zachowało się także wiele ekspozycji z łódzkiego getta, np. banknoty, monety, kupony żywnościowe³².

Niematerialne dziedzictwo kulturowe

Poszczególne grupy ludności zamieszkującej Łódź brały aktywny udział w życiu kulturalnym miasta. Osadnicy przybywający z różnych obszarów Europy przynosili ze sobą własne zwyczaje, język, religię. Z tych elementów rodziła się specyficzna mieszanina tworząca oblicze kulturowe ówczesnej Łodzi. W początkach rozwoju przemysłu na terenie miasta rozwój kultury był utrudniony, główny nacisk kładziono na gospodarkę. Zasadniczym celem mieszkańców było bogacenie się, potrzeby innego rodzaju pozostawały na dalszym planie. Potrzeby kulturalne były wówczas zbyt luksusowe, wymagały wsparcia instytucji publicznych i prywatnych dobroczyńców. Dopiero od lat sześćdziesiątych XIX w., kiedy to pozycja Łodzi jako dużego ośrodka przemysłowego została ugruntowana, sytuacja kultury zaczęła się zmieniać.

Pierwsze wędrowne grupy teatralne organizowały swoje występy w Łodzi już w 1844 r. W latach pięćdziesiątych XIX w. pojawiły się w mieście liczne polskie i niemieckie amatorskie grupy teatralne. W 1866 r. zbudowano pierwszy stały łódzki teatr, nazwany później Arcadia, kolejny teatr, Paradyż, utworzono rok później. W teatrach tych dawały przedstawienia niemieckie, polskie i żydowskie zespoły teatralne. Pierwszy stały teatr żydowski powstał na terenie miasta w 1905 r. Jego repertuar był bardzo urozmaicony. Składały się nań żydowskie operetki i melodramaty, ale również operetki francuskie, niemieckie i dzieła klasyczne. Z powodu dużej popularności tego teatru, w 1912 r. otworzono kolejną scenę żydowską w Łodzi, tzw. teatr Scala. Po 1918 r. w Łodzi rozpoczęły działalność kolejne instytucje kultury, założono m.in. grupę artystyczną Jung Idysz, której członkowie zajmowali się literaturą i malarstwem. Szukali stylu narodowego w sztuce żydowskiej, obecnie grupa jest uznawana za prekursorów ekspresjonizmu w XX w. Po

³² J. Wróbel, *Judaica w zbiorach Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi*, [w:] *Judaica łódzkie...*, s. 95–101,

1918 r. powstał również żydowski kabaret Ararat oraz teatr lalkowy Chad Gadje³³.

Kolejnym elementem życia kulturalnego Łodzi była działalność muzyczna. W 1899 r. utworzono żydowski chór Hazomir, który w 1907 r. przekształcono w Żydowskie Towarzystwo Muzyczne. W tym samym roku powstało kolejne tego rodzaju stowarzyszenie o nazwie Harfa. W okresie I wojny światowej utworzono w Łodzi Orkiestrę Symfoniczną, w skład której wchodziłi głównie muzycy pochodzenia niemieckiego i żydowskiego. W latach dwudziestych XX w. pod patronatem Bundu, żydowskiej partii socjalistycznej, zorganizowano w Łodzi tzw. Kultur-Lige. Jej działalności obejmowała prowadzenie biblioteki, organizowanie wykładów, spotkań muzycznych i literackich, a także spektakli teatralnych³⁴. Między rokiem 1918 i 1939 gmina żydowska w Łodzi publikowała też 14 dzienników i około 100 innych tytułów prasowych³⁵.

Po II wojnie światowej reaktywowano w Łodzi kilka instytucji kultury związanych z ludnością żydowską. Były to np. teatr żydowski, dwie szkoły, kilka gazet, żydowska spółdzielnia filmowa Kinor i spółdzielnia artystyczno-malarska Sztuka. Większość członków tej grupy wyemigrowała do Izraela w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. W okresie powojennym Łódź stała się więc miastem monoetnicznym. Niemcy uciekli bowiem w większości przed nacierającą ze wschodu w 1944 r. Armią Czerwoną. Żydzi zostali wymordowani przez Niemców lub wyemigrowali. Ówczesne władze polskie promowały monoetniczną wizję kraju, a kultywowanie pamięci o wielonarodowych korzeniach Łodzi stało z nią w sprzeczności. Dopiero rok 1989 i przemiany związane z upadkiem komunizmu oraz wprowadzeniem reform demokratycznych przyczyniły się do zmiany tego podejścia. Po 1989 r. podjęto kilka prób reaktywacji zapomnianych elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego Łodzi. Na skutek działań lokalnych organizacji żydowskich, władz miasta, różnorodnych fundacji, a nawet osób prywatnych, doszło w Łodzi do wydarzeń o charakterze kulturalno-rozrywkowym, odnoszących się m.in. do kultury żydowskiej.

³³ M. Koter, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytlaś, *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź 2005, s. 100–101.

³⁴ P. Spodenkiewicz, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 2006, s. 23.

³⁵ M. Koter, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytlaś, *op. cit.*, s. 105.

Pierwszym poważnym działaniem władz miasta było zorganizowanie w 1992 r. tzw. Światowego Spotkania Łódzian. Wzięło w nim udział wielu Żydów, a także Niemców, którzy wyemigrowali z miasta. W trakcie tej imprezy zorganizowano też tzw. Dni Kultury Żydowskiej. Decyzją władz miasta rok 1993 został w Łodzi ogłoszony Rokiem Kultury Żydowskiej. W jego ramach odbyło się 35 wydarzeń kulturalnych. Wreszcie w roku 1994 po raz pierwszy w tak podniosłej formie obchodzono rocznicę likwidacji łódzkiego getta (była to okrągła, 50. rocznica tego wydarzenia). Od tego roku uroczyste obchody upamiętniające likwidację getta były już stałym elementem kalendarza imprez miejskich w Łodzi. Najbardziej uroczysto obchodzone były okrągłe rocznice likwidacji getta łódzkiego w latach 2004 (60. rocznica) i 2009 (65. rocznica), kiedy to Łódź odwiedzili goście z Izraela, również Żydzi, którzy przeżyli łódzkie getto oraz wielu gości zarówno z zagranicy, jak i z Polski.

Największym i najbardziej znanym spośród wydarzeń kulturalnych poświęconych m.in. łódzkim Żydom jest jednak Festiwal Dialogu Czterech Kultur. Powstał w efekcie inicjatywy kilku prywatnych osób, przede wszystkim Witolda Knychalskiego. Organizatorom udało się pozyskać dla idei festiwalu wsparcie władz różnego szczebla, począwszy od rządu po władze lokalne. Dzięki temu udało się stworzyć w Łodzi imprezę kulturalno-rozrywkową o międzynarodowym zasięgu. Ma ona swój specyficzny i niezwykle styl, gdyż wyrasta z wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi.

Główną ideą festiwalu jest propagowanie i uratowanie od zapomnienia kultury narodów tworzących jej przedwojenną społeczność, tj. Polaków, Żydów, Niemców i Rosjan. Ważne jest także inicjowanie dialogu pomiędzy tymi narodami i kulturami. Dialogu, który działałby się w Łodzi i zbliżałby do siebie te narodowości, tak silnie zantagonizowane przez wydarzenia II wojny światowej. Istotnym celem festiwalu było także stworzenie nowego, łódzkiego produktu turystycznego, który mógłby „zaistnieć” także poza granicami kraju. Miał on kojarzyć się jednoznacznie z Polską, czyli z krajem, w którym od wieków koegzystowały ze sobą różne nacje i kultury. Pierwszy Festiwal Dialogu Czterech Kultur odbył się w Łodzi na przełomie września i października 2002 r. Gośćmi festiwalu byli m.in. przedstawiciele ambasad Izraela, Niemiec, Rosji, ówczesny minister kultury, parlamentarzyści. Festiwal odbywał się w 29 różnorodnych miejscach, a jego budżet sięgał 10 mln zł. W ramach festiwalu prezentowano związane z kulturą Polski, Niemiec oraz Izraela, i wystawiane przez artystów z tych krajów dzieła mu-

zyczne, filmowe, teatralne i plastyczne. Ogólnie odbyło się 119 różnego rodzaju imprez festiwalowych, które oglądało około 100 000 widzów. Na temat festiwalu napisano ponad 200 artykułów prasowych, ukazało się wiele transmisji i programów w Telewizji Polskiej, a także w polskich telewizjach prywatnych. Festiwal relacjonowano również w mediach zagranicznych w Niemczech, Rosji, Izraelu, a nawet w Wielkiej Brytanii. Udało się też niewątpliwie wprowadzić element dialogu i zbliżenia między Niemcami, Polakami, Rosjanami i Żydami³⁶. Poza tym festiwal stał się swego rodzaju wizytówką Łodzi i jednym z najważniejszych wydarzeń kulturalnych, nie tylko w mieście, ale i regionie³⁷.

Kolejnym festiwalem odnoszącym się do dorobku artystycznego kultury żydowskiej jest Festiwal Kultury Jidysz. Jego organizatorem jest Fundacja Ochrony Dziedzictw Kultury Żydów Wspólne Korzenie. Festiwal Kultury Jidysz prezentuje dorobek artystyczny związany z diasporą żydowską posługującą się językiem Jidysz. Pierwsza jego część odbyła się 2006 r. – był to Festiwal Sztuki Filmowej Jidysz. W trakcie tej edycji zaprezentowane zostały filmy w Jidysz, odnalezione przez organizatorów festiwalu w archiwach na całym świecie. Były to filmy nieme, dźwiękowe, fabularne i dokumentalne – spajało je to, że używano w nich języka Jidysz. Kolejna edycja przypadła na 2007 r. i nazwano ją Festiwalem Sztuki Słowa. Organizatorzy zaprezentowali w jej trakcie dzieła literackie stworzone w Jidysz. Trzecia zaś odbyła się w 2008 r. pod nazwą Festiwal Sztuki Plastycznej Jung Idysz – inspiracje. Na wystawach w ramach tej części festiwalu prezentowane były dzieła plastyczne z kręgu awangardowych żydowskich artystów. Prezentowano unikalne prace łódzkiej grupy Jung Idysz. Pochodziły one zarówno z prywatnych kolekcji, jak i zasobów muzealnych. Wszystkie dzieła pokazane na festiwalu zgromadzone są w Archiwum Fundacji Ochrony Dziedzictwa Kultury Żydów, głównego organizatora festiwalu³⁸.

³⁶ W. C u d n y, *Festiwal Dialogu Czterech Kultur jako przykład strategicznego produktu turystycznego dla Łodzi*, „Turystyka i Hotelarstwo” 2006, z. 10, s.117–128.

³⁷ Z powodu konfliktu pomiędzy nowymi władzami Łodzi a organizatorami Festiwalu Dialogu Czterech Kultur jego kolejna, IX edycja w 2010 r. nie odbyła się. Zamiast niego powołano do życia nowy festiwal pod nazwą Łódź Czterech Kultur.

³⁸ Opracowano na podstawie materiałów Fundacji Ochrony Dziedzictwa Kultury Żydów.

Jednym z ważnych wydarzeń kulturalnych związanych z łódzkimi Żydami była organizacja Spotkań z Kulturą Żydowską. Odbyły się one w latach 2007, 2008 i 2009, ich organizatorami był Urząd Miasta Łodzi oraz Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce oddział w Łodzi i Fundacja Monumentum Judaicum Lodzense. W ramach tej imprezy organizowano pokazy filmowe, wystawy, a także warsztaty, np. plastyczne, taneczne czy języka Jidysz³⁹.

Bez wątpienia elementy dziedzictwa materialnego, jak i niematerialnego pozostałe po Żydach na terenie Łodzi są niezwykle ważnym elementem kształtującym współczesność miasta, a także całego regionu łódzkiego. Stanowią część dziedzictwa kulturowego miasta i jego mieszkańców. Na każdym kroku w Łodzi napotykamy kamienice, fabryki, pałace, szpitale, miejsca pamięci związane z łódzkimi Żydami. Społeczność żydowska w mieście jest obecnie nieliczna. Dlatego też sfera niematerialna opisywanego dziedzictwa jest przedstawiana najczęściej z udziałem artystów pochodzenia żydowskiego spoza Łodzi, a nawet spoza granic Polski. Niekiedy zaś dziedzictwo to tworzą elementy archiwalne, jak nagrania muzyczne czy filmy np. w języku Jidysz. Możliwość zapoznania się z historią narodu żydowskiego żyjącego niegdyś na ziemi łódzkiej, jest bardzo ważna dla mieszkańców regionu i nie tylko. Zawiera bowiem ważny walor edukacyjny, ukazujący odmienność kulturową, a jednocześnie wspólne z Polakami korzenie polskich Żydów. Dzięki prezentacjom z zakresu kultury żydowskiej możliwa jest walka z negatywnymi stereotypami i zjawiskami ksenofobii oraz antysemityzmu.

³⁹ Opracowano na podstawie materiałów Urzędu Miasta Łodzi.

WALDEMAR CUDNY, EWA KUBIAK, RAFAŁ ROUBA

The cultural heritage of the Jews of Łódź and its role in the development of contemporary Łódź and the Łódź Region

This article presents the key elements of the material and non-material heritage created by Łódź Jews. Those heritage elements play an extremely important part in shaping the contemporaneity of Łódź and the entire region. They are part of the cultural heritage of the city and its inhabitants. At every step in Łódź, we meet the houses, factories, palaces, hospitals, memorials and museum collections relating to the Łódź Jews. This opportunity to familiarize with the history of the Jewish people once lived in Łódź is very important for local residents and tourists. The presentation of Jewish culture, is also used to fight negative stereotypes and the phenomena of xenophobia and anti-Semitism in Łódź and the region.